

Комисија за очување националних споменика, на основу члана V став 4 Анекса 8 Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини и члана 39 став 1 Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, на сједници одржаној од 25. до 31. јануара 2005. године донијела је

ОДЛУКУ

I

Градитељска цјелина – Стари град у Травнику проглашава се националним спомеником Босне и Херцеговине (у даљњем тексту: национални споменик).

Национални споменик чини градитељска цјелина – Стари град у Травнику која обухвата: приступни мост, бедеме и објекте унутар бедема, као и покретно наслеђе које се налази у инвентарној књизи Завичајног музеја у Травнику и дио је музејске збирке. С обзиром на то да је споменик једним дијелом археолошки неистражен, представља потенцијално налазиште (археолошки резерват) покретног археолошког материјала.

Национални споменик се налази на локацији која обухвата к.ч. број 525 (нови премјер), к.ч. бр. IV/312, 316 и 438-441 (стари премјер) к.о. Травник, Општина Травник, Федерација Босне и Херцеговине.

На национални споменик се примјењују мјере заштите утврђене Законом о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика успостављене према Анексу 8 Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини ("Службене новине Федерације БиХ" бр. 2/02, 27/02 и 6/04).

II

Влада Федерације Босне и Херцеговине (у даљњем тексту: Влада Федерације) дужна је да обезбједи правне, научне, техничке, административне и финансијске мјере за заштиту, конзервацију, рестаурацију и презентацију националног споменика.

Комисија за очување националних споменика (у даљњем тексту: Комисија) утврдиће техничке услове и обезбједити финансијска средства за израду и постављање информационе табле са основним подацима о споменику и одлуци о проглашењу добра националним спомеником.

III

С циљем трајне заштите националног споменика, утврђују се сљедеће зоне заштите:

I зона заштите обухвата простор дефинисан у тачки I став 3 ове одлуке. У тој зони заштите утврђују се сљедеће мјере:

- дозвољени су само истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови, укључујући и оне чији је циљ презентација споменика уз одобрење федералног министарства надлежног за просторно уређење (у даљњем тексту: надлежно министарство) и стручни надзор надлежне службе заштите наслеђа на нивоу Федерације Босне и Херцеговине (у даљњем тексту: надлежна служба заштите);

- простор споменика биће отворен и доступан јавности и може да се користи у едукативне и културне сврхе;

- није дозвољено одлагање отпада.

С циљем трајне заштите националног споменика, потребно је обезбиједити:

- чишћење зидина града, зидова кула и осталих градских простора од дивљег раслиња које представља опасност за структуру споменика;
- конструктивну санацију кула и зидина на мјестима гдје се појављују пукотине и пријети урушавање;
- приликом радова на конструктивној санацији, конзервацији и рестаурацији користити у највећој могућој мјери изворне материјале и везивна средства;
- приликом радова на санацији употребљавати постојеће камене блокове;
- дијелови обрађених камених површина који недостају морају да буду урађени од истог материјала од кога су изворно направљени;
- обрада површина санираног зида мора да одговара начину обраде остатка зида;
- покривање горњих зона – круне зида мора да буде урађено од природних материјала (камени завршеци - капе или обрада хидрауличним малтером);
- веће пукотине морају да буду попуњене смјешом мањих комада камена и хидрауличног кречног малтера;
- самоникла вегетација мора да се уклони физичком силом. Уклањање биоцидима и осталим хемијским средствима, због близине водовода, није препоручљиво;
- уклањање свих структура које нису изведене у складу са принципима реконструкције и поновно извођење конзерваторско-рестаураторских радова;
- археолошко истраживање неистраженог дијела и конзерваторске радове на пронађеним остацима;
- израду и спровођење програма презентације националног споменика.

II зона заштите обухвата простор чија граница пролази токовима потока Хендек и Шумеће, укључујући к.ч. бр. 527.

У тој зони спроводе се сљедеће мјере заштите:

- није дозвољена изградња, нити извођење радова који би могли да утичу на измјену подручја и промјену амбијента;
- није дозвољено обављање радова на инфраструктури осим уз одобрење надлежног министарства и стручно мишљење надлежне службе заштите;
- није дозвољено одлагање отпада.

IV

Изношење покретног наслеђа из тачке I став 2 ове одлуке (у даљњем тексту: покретно наслеђе) из Босне и Херцеговине није дозвољено.

Изузетно од одредбе става 1 ове тачке, дозвољено је привремено изношење покретног наслеђа из Босне и Херцеговине ради презентације или конзервације уколико се утврди да конзерваторске радове није могуће извршити у Босни и Херцеговини.

Одобрење у смислу претходног става даје Комисија уколико недвосмислено буде утврђено да то ни на који начин неће угрозити покретно наслеђе.

У свом рјешењу о одобрењу привременог изношења Комисија утврђује све услове под којима се то изношење може да изведе, рок за враћање у Босну и Херцеговину, као и задужења појединих органа и институција на обезбјеђењу тих услова и о томе обавјештава Владу Федерације, надлежну службу безбједности, царинску службу Босне и Херцеговине и јавност.

V

Стављају се ван снаге сви спроведбени и развојни просторно - плански акти који су у супротности са одредбама ове одлуке.

VI

Свако а посебно надлежни органи Федерације Босне и Херцеговине, кантона, градске и општинске службе суздржаће се од предузимања било каквих радњи које могу да оштете национални споменик или доведу у питање његову заштиту.

VII

Ова одлука доставиће се Влади Федерације, федералном министарству надлежном за просторно уређење, федералном министарству надлежном за културу, надлежној служби заштите и општинском органу управе надлежном за послове урбанизма и катастра ради спровођења мјера утврђених у тач. II - VI ове одлуке и надлежном општинском суду ради уписа у земљишне књиге.

VIII

Према члану V став 4 Анекса 8 Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, одлуке Комисије су коначне.

IX

Даном доношења ове одлуке са Привремене листе националних споменика Босне и Херцеговине («Службени гласник БиХ» број 33/02, «Службени гласник Републике Српске» број 79/02, «Службене новине Федерације БиХ» број 59/02 и «Службени гласник Брчко Дистрикта БиХ» број 4/03) брише се национални споменик уписан под редним бр. 632 и 646.

X

Ова одлука ступа на снагу даном доношења и објавиће се у «Службеном гласнику БиХ».

Ову одлуку Комисија је донијела у сљедећем саставу: Зеунер Аhunbay, Амра Хаџимухамедовић, Дубравко Ловреновић, Љиљана Шево и Тина Вик.

Број: 05.2-2-268/04-6
25. јануара 2005. године
Сарајево

Председавајућа Комисије

Амра Хаџимухамедовић

Образложење

I – УВОД

На основу Закона о спровођењу одлука Комисије за очување националних споменика, успостављене према Анексу 8 Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини члан 2 став 1, “национални споменик” је добро које је Комисија за очување националних споменика прогласила националним спомеником, у складу са члановима V и VI Анекса 8 Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, као и добра уписана на Привремену листу националних споменика Босне и Херцеговине («Службени гласник БиХ» број 33/02), све док Комисија не донесе коначну одлуку о њиховом статусу а за што не постоји временско ограничење и без обзира на то да ли је за наведено добро поднесен захтјев.

Комисија за очување националних споменика донијела је одлуку о стављању **Старог града Травника** на Привремену листу националних споменика БиХ под редним бројем 632 - Тврђава у Травнику и 646 – Стари град Травник.

У складу са одредбама закона, а на основу члана V став 4 Анекса 8 и члана 35 Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, Комисија је приступила спровођењу поступка за доношење коначне одлуке о проглашењу добра националним спомеником.

II – ПРЕТХОДНИ ПОСТУПАК

У току вођења поступка извршен је увид у:

- податке о садашњем стању и намјени добра, укључујући и опис и фотографије, податке о оштећењима у току рата, податке о интервенцијама и радовима на добру итд.,
- увид у садашње стање објекта,
- копију катастарског плана,
- историјску, архитектонску или другу документарну грађу о добру која је дата у попису коришћења документације у оквиру ове одлуке.

На основу увида у прикупљену документацију и стање добра утврђено је сљедеће:

1. Подаци о добру

Локација

Град Травник лежи у долини ријеке Лашве, уској око 500 м. На том дијелу долину ове ријеке са сјевера затварају јужне стрме стране планине Влашић, а са југа падине Радаља и Виленице.

Стари град се налази у источном крају данашњег града Травника, одакле контролише улаз и пролаз кроз уску долину ријеке на правцу до насеља Турбе. Смјештен је на одсјеченом и дијелом стјеновитом обронку Влашића. Са источне

стране утврде налази се извор потока Шумеће, а са његове западне стране протиче поток Хендек.

Стари град обухвата к.ч. бр. 525 (нови премјер), к.ч. IV/312, 316, 438-441 (стари премјер) з.к. ул. нема, к.о. Травник, Општина Травник, Федерација Босне и Херцеговине.

Историјски подаци

Крај у коме лежи Травник убраја се у дио региона порјечја горњег тока ријеке Босне. На том простору између разводног горја (Трескавице, Бјелашнице, Битовње, Вранице и Влашића), према сливовима Неретве и Врбаса, под одређеним условима у свим познатим цивилизационим епохама формиране су снажне заједнице.

У **неолиту** је најзначајнија појава бутмирске културе, којој припада и једно од већих насеља на локалитету Небо у долини ријеке Биле. Из **енеолита** су најпознатија насеља вучедолске културе на Црквинама код Турбета и у Алихоџама у Билој.

У **касном бронзаном добу** на цјелокупном простору централне Босне формира се главнина територија средњобосанске културне групе. Из овог периода један од веома значајних налаза је и остава бронзаних предмета из Великог Мошуња у Травничком пољу код Витеза.

У посљедњем миленијуму старе ере на поменутом простору конституисало се племе Десидијата, које је почетком I вијека нове ере пружало јак отпор ширењу моћног **Римског Царства**. У **касној антици** овдје је организована бискупија Бистуе. Овој бискупији су припадале базилике у Буковици, Малом Мошуњу и Турбету, као и низ касноантичких гробница.

У античко доба, у другој деценији I вијека, изграђена је цеста *Ad Hedum castellum Daesitiatum* која је водила из Салоне у централну Босну и која је касније продужена све до *Argentariae* (рударски базен око Сребренице). То је цеста која је код Бугојна улазила у централну Босну и водила преко Доњег Вакуфа, Копила и Малог Мошуња у Травничком пољу, те Витеза (Рике) према Бусовачи и даље ка југоистоку (*Бојановски, 1974, 178-180 и карта V*). Није утврђено постојање римске цесте која би водила кроз данашња насеља од Травника до Доњег Вакуфа преко Комара.

У **раном средњем вијеку** на подручју порјечја горњег тока ријеке Босне формирано је језгро средњовјековне босанске државе у Високом. До половине X вијека, када се “земља Босна” први пут јавља у историјском извору, њена територија је већ обухватала седам жупа: Врхбосну, Видогошћу /Вогошћу/, Лепеницу, Босну /посебно конституисано подручје око Високог /, Трстивницу, Брод /око Зенице/ и Лашву (Анђелић, 1984. а, 9-10, 113). Средњовјековна жупа Лашва обухватала је подручје данашњих општина Бусовача, Витез, Нови Травник и Травник. Била је под управом босанских банова, а касније краљева. Лашва је била једна од највећих и најплоднијих жупа уже Босне. Вјероватно је била добро насељена становништвом које се, углавном, бавило пољопривредом. На том подручју констатовано је више од 50 некропола стећака из XIV и XV вијека (Бешлагић, 1971, 141-145, 154-156), као и средњовјековни градови Торичан, Травник, Боснић или Шкаф и Врбенац град (*Петровић, 1931*).

У **средњем вијеку** главни пут са запада ишао је долином Лашве, те преко села Лугова код Бусоваче, Конџила и Радоваљске ријеке силазио у Високо. Тим путем били су повезани са централном Босном Ускопље и Доњи

Крајеви. У османско доба овај пут је био најкраћа веза између Травника и Сарајева (Бојановски, 1984).

О жупи Лашви, с обзиром на њену пространост и значај, нема много историјских докумената који се односе на период средњег вијека. Ова жупа се први пут помиње у повељи краља Беле IV из 1244. године, чија аутентичност није доказана, као посјед босанске бискупије наводи се мјесто “код три цркве” (Вего, 1957,150, Н. Клаић, 1994, 112-115).

Године 1373. бан Твртко дарује Стјепану Рајковићу село Чукле (Анђелић, 1972, 291-292, нап. 109).

Године 1380. краљ Твртко I именовао је Хрвоја Вукчића великим војводом и даровао два села у Лашви: Трбеушу и Билу. Вјероватно су та села била саставни дијелови краљевске домене (Анђелић, 1972, 292).

Крајем XIV вијека у једном дијелу жупе Лашве, око Турбета, имао је своје посједе тепчија Батало. Јавља се као свједок у повељама босанских владара, од Дабише до Остоје, на прелому из XIV у XV вијек .

Љета 1415. на подручју Лашве, у којој је Хрвоје Вукчић Хрватинић имао неке посједе, водила се битка између угарске и османске војске у којој су Угри били поражени (Ђурковић, 1964, 242; Перојевић, 1991, 440, 444).

У једном документу дубровачког архива 8. 2. 1421. помиње се кастелан у тврђави у Турици у Лашви (Ковачевић-Којић, 1978, 252). Није познато гдје се то мјесто налази.

На подручју Лашве 16.VII 1455. године опљачкан је трговац Радослав Умиљеновић из Дубровника (Ковачевић-Којић, 1978, 314).

О средњовјековном граду Травнику нема помена у историјским документима, али облик горње тврђаве, у којој се налазила дворска палача, као и топоним “Варош” испод тврђаве говоре у прилог постојању подграђа уз утврђење у средњем вијеку (Ковачевић-Којић, 1978,138, 264).

Тек 1464. године помиње се град Травник. Те године османски хроничар Дурсун-бег биљежи да су се османске трупе са султаном Мехмедом II ел-Фатихом на челу при свом походу на Јајце задржале у Травнику (Крешевљаковић, Коркут, 1961, 9). Послије пада Бобовца 1463. године Осмалије су у походу на Јајце заузеле и Травник. Међутим, у попису босанског санџака из 1468/9. године најсјевернији утврђени градови “вилајета Краљ” били су Сусид, Прозор и Врандук. Најјужнији град јајачке бановине био је Винац. Према томе, Травник се налазио на територији која се протезала од лијеве обале Врбаса у Ускопљу до Врандука. Вјероватно је припадала оном вазалном босанском краљу кога су поставиле Османлије (Ђурковић, 1964, 336).

У доба босанског санџак-бега Ајазбега (1470-1475) Травник је постао сједиште кнежине коју је султан Мехмед II повјерио Стјепану Брајковићу.

Године 1480. Маџари су поразили код Травника босанског санџак-бега Даутбега, па је вјероватно и то допринијело да је султан Бајазид II укинуо кнежство и у Травник увео редовну управу. У вријеме овог султана, тек послвије 1480. године, тј. након провале Вука Гргуревића, у град је смјештена стална посада и изграђена џамија у тврђави која носи име Бајазид I (Челебија, 1979, 127- 128, нап. 9-12, коментари X. Шабановића).

Године 1489. Травник је био у хасу босанског санџак-бега заведен као трг у Лашви. У то доба мјесто је непосредно граничило са непријатељем, те су његовим житељима смањени порези јер се увидјело да је настањивање овог подручја корисно (Крешевљаковић, Коркут, 1961, 9-10).

Према мировном уговору између султана Бајазида II и угарског краља Ладислава I 1503. године, Травник је остао у османској власти (Шабановић, 1982, 55).

У дефтеру из 1516. године забиљежена је нахија Лашва, која припада кадилуку Брод, а варош Травник нахији Лашви.

Травник је 1519. године сједиште војводе, а вјероватно и кадилука Босна-Брод (Брод је Зеница). Град је био изложен нападима из Јајца и споро се развијао.

Након провале Еугена Савојског у Босну и спаљивања Сарајева 1697. године у Травник је премјештено сједиште босанског намјесника и био је везирски град с мањим прекидима од 1832. до 1838. године, све до 19. јуна 1850. године (Шабановић, 1982, 88, 91, 96).

О територијалном развоју Травника мало је познато, али се претпоставља да се његово првобитно језгро налазило испод западне стране тврђаве у Вароши у којој су двије џамије: Варошка и Јени џамија, саграђена 1549. године (Крешевљаковић, Коркут, 1961, 13).

Два датума су била пресудна за развој утврђења у османском периоду. То је пораз османске војске код Травника 1480. године, што је присилило Османлије да у пограничном крају према јајачкој бановини (1464 -1528) што боље утврде травнички град. Други важан датум је 1699. година, када је везир Дефтердар Халил-паша Ћосо пренио везирску столицу у Травник. То се догодило истовремено са крајем "великог рата" (1683-1699) у коме је Османско Царство изгубило територије у Маџарској и Хрватској.

Од времена султана Бајазида II (1481-1512) све до 1878. године тврђава је имала сталну посаду. Први помен о посади у овоме граду је из 1540. године. Тада је, према дефтеру, у граду било 37 мустахфиза тимарлија (чувара) и диздар Давуд (Крешевљаковић, 1953, 19). Танасије Ђорђић 1626. године, пролазећи овим крајем, забиљежио је да је у граду била посада од 50 момака.

Према Челебијином опису из 1659. године, тврђава има диздара (градског заповједника) и градску посаду. У њој има и неколико војничких кућа и довољна количина муниције (џебхана) (Челебија, 1979, 127-128, нап. 9-12).

Послије 1712. године пјесник Булбули опјевао је град као чврсту и солидну тврђаву. У првој деценији XIX вијека, према Chaumetteu de Fossésu, тврђава је мала, слаба и безвриједна, па се може напасти са више страна. Служи као затвор-тамница. У њој су 4 мала топа који служе за најављивање новог везира и Бајрама. Посада никада не станује у тврђави. Josip Mitterser, аустријски конзул, оставио је добар цртеж из 1809. године. Описујући тврђаву он каже да у њој има 9 топова и барутхана, да је заштићена од бомби, те да у њој има подземних тамница са солидним сводовима. Најнеповољнија тачка тврђаве је сјеверна страна (некад главни бастион) са које могу да се врше продори (Крешевљаковић, 1957, 212).

Око тврђаве су се водиле борбе само једанпут иако је имала сталну посаду. То је било у вријеме Хусеин-капетана Градашчевића. У тврђаву се склонио Али Намик-паша, а напао ју је Хусеин-капетан са својом војском. Пошто је три дана тукао травнички град, Али Намик-паша се предао 26. III 1831. године (Крешевљаковић, Коркут, 1961, 119).

Према попису из 1833. године, у тврђави је било 14 топова разног калибра, 22 стара топа и сва сила сабљи, пушака, барута, метака и другог разног материјала, јер су се из овог града снабдијевали муницијом и други градови. Међу ускладиштеним материјалом у тврђави били су и калупи за

ливење топовске ђулади, што значи да су ливени на овом мјесту. Зато је у Травнику на мјесту Гимназије изграђена и топхана (*Крешевљаковић, 1952, 154-159; исти, 1953, 19*).

Инспекција је 1838. године утврдила да је град био у добром стању.

О. Stentner пише да је 1847. године тврђава у јадном стању и не би могла да послужи ни као склониште у случају какве побуне. У граду су се видјела само 2 топа. Али, према попису из 1850. године, у граду је било 12 топова, 15 топчија и 40 низама (војника) (*Крешевљаковић, Коркут, 1961, 116*).

У то вријеме Иван Франо Јукић пише да у граду има џамија, три куће, неколико касарни, 12 топова, топчија и 30 низама и доста муниције. Примјећује да је град од мале важности, да је тијесан, слабих зидова, а може да се туче из топова од Гучева и Буковице.

Топал Осман-паша је 1867. године дао слупати и отпремити у Цариград 27 старих топова са натписима. Године 1878. град је поправљан. Аустријске трупе у њему су затекле османску посаду (*Крешевљаковић, 1953, 19*). Утврђење је као војнички објект служило аустроугарској, а затим и свим војскама све до краја II свјетског рата. Напуштено је 1946. године, али га је Југословенска народна армија поново посјела 1947/1948. и у њему остала неко вријеме. Тек 1953. године град је предан на бригу Завичајном музеју у Травнику.

2. Опис добра

Кастеолошки развој Старог града Травника директно је повезан са развојем и растом насеља у цјелини, које се створило и развијало ван бедема. Као и остали утврђени градови, и овај је град прошао неколико фаза кастеолошког, архитектонског и фортификационог обликовања. Ову чињеницу дугује свом стратешком положају, као и одређеној политичкој улози коју је насеље имало једно одређено вријеме. У отприлике 500 година свога постојања град се у неколико наврата прилагођавао ратној тактици и техници, пролазећи том приликом развојни пут од мањег бурга до јаке артиљеријске утврде, каква се сачувала до данас (*Бојановски, стр. 3*).

Стари травнички град лежи на каменој греди која се одваја од Буковице, огранка планине Влашић. Са источне стране града је брзи поток Шумеће, а са западне поток Хендек. Терен на коме лежи град спушта се од сјевера у правцу југа.

С обзиром на рељеф, утврђење је заузело максимални простор преко кога се није више могло да шири. Његова површина износи око 11.000 м². Најсјевернија тачка на којој се налази бастион избачен из платна осталог утврђења је уједно била и природно најнезаштићенија, као и цијела сјеверна страна. Према подацима ранијих истраживача, на њој се налазила праисторијска градина. Некада се локација на којој је утврђење звала *Гарбун*, али је то име давно заборављено (*Петровић, 1931, 12*). У подножју града, преко главне саобраћајнице Травник - Сарајево, налазе се рушевине **Хасанпашини куле**. Претпоставља се да је ова кула била издвојени дио Старог града, који је с временом изгубио стратешку важност и који је касније претворен у беговску кулу¹.

Утврђење у Травнику има облик неправилног петоугаоника. На његовој западној прилазној страни, поред периметралних бедема и бастиона на

¹ Према народној традицији, ова кула се веже за продоре Вука Јајчанина на османску територију до Сарајева 1480. године (*Мазалић, 1948, 146*).

сјеверном углу, налази се још једна избачена, готово четвороугаона полукула, која је бранила главни улаз у утврду. На платну источног бедема су три избачене вишеугаоне полукуле, од којих су јужна и сјеверна додатно ојачане дозиђивањем. Између јужне и средње полукуле на бедему је остало сачувано 18 пушкарница. Ове полукуле су браниле директан прилаз бедемима са источне стране.

Са спољне стране бедема на дубини од 3 до 4 метра пронађена су три камена испуста за воду. Према томе, првобитни ниво доњег обора морао је да буде барем за два метра нижи од садашњег нивоа. Поред сјеверне куле налазио се тајни пролаз. Већи дио источног бедема 1931. године се срушио, те је наново подигнут (*Мазалић, 1948, 158*).

Сјеверни бедем је дуг 36 м. Дебљина зидова на неким мјестима износи и до 2,70 м. Дебљина прсобрана на сјеверном бедему износи 0,80 м. Дебљина приграђеног унутрашњег дијела зида износи 1,90 м. Уз њега су, од крајње сјеверне полукуле на источном бедему до истуреног бастiona, цијелом дужином водиле камене степенице. Бедери на јужној страни утврђења имају завршетке у виду изломљених линија.

Гледајући у цјелини, Стари град Травник је конструисан у вријеме примјене ватреног оружја и представља типичну артиљеријску тврђаву.

Унутар периметралних зидова издваја се, у сјеверозападном дијелу утврђења, старији средњовјековни комплекс (Е1). На горњем нивоу града, у његовом југозападном дијелу, још је један обор који се продужава ка сјеверном бедему (Е3). У доњем нивоу града, лоциран по цијелој дужини источног дијела утврде, налази се други обор (Е2).

Најбољи прилаз Старом граду је са западне стране **каменим мостом** преко потока Хендек. Мост има полукружни свод распона 6 м и висину од око 11 м изнад нивоа воде. Ширина моста износи око 3,20 м. Ограда је направљена од седре и висока је око 90 цм. Између моста и улаза у Стари град налази се мањи плато.

Улаз у утврду се налази на половини јужног дијела западног периметралног бедема. Он има завршетак у виду полукружног лука. Стара ниска капија је некада замијењена новом и вишом.

Од улаза у простор града воде степенице којим је омогућен приступ горњем обору у југозападном дијелу утврђења (Е3). Јужно од степеништа се налазе остаци зграде (Г) која је подигнута у вријеме аустроугарске управе.

Сјеверно од улазног степеништа налазила се џамија Бајазиди II (Ф). Од сјевероисточног угла џамије воде степенице ка полигоналној кули (Д) и малом обору (Е1) од ког почиње комплекс **средњовјековног дијела града**.

Истраживачи овог утврђења на основу досадашњих сазнања нису тачно могли да утврде докле се простирао средњовјековни град. Да је настао у средњем вијеку, види се по изразитом положају града у вријеме примјене хладног оружја. Бојановски сматра да је средњовјековни град обухватао и просторе малог обора (Е1) и куле (Д), а можда и комплетан простор на коме се утврђење простире (*Бојановски, 1977, 2, 5-9*). Извјесно је да је обухватао сјеверозападни простор утврђења, а састојао се од:

- бранич-куле (А),
- дворишта са палачом испод те куле (Б).

На **сјеверном дијелу града**, на његовој највишој коти, била је смјештена **кула** кружне основе, која је накнадно претворена у десетоугаони бастion уз који је приграђена цистерна. Ископавањима је установљено да се средњовјековна

кула сачувала у висини од 8 м. Њен промјер износи 4,5 м. Тачна дебљина зида куле није установљена. Унутрашњи зид куле затечен је глатко омалтерисан и без трагова коришћења (*Лозић, 1962, 176*). Средњовјековна кула је касније претворена у десетоугаони бастион косих страница. Јужна страна бастиона је благо заравњена и продужена нижом терасом у коју је уграђена цистерна. Висина страница бастиона износи 10 м, а ширина варира од 3,5 до 4 м у основи и 2,4 - 3 м при самом врху. Спољна оплата је урађена од ломљеног или грубо притесаног камена, а као стеге за стабилност зида изведене су попречне дрвене греде (хатуле), што упућује на средњовјековну градњу. Бридови страница су обложени клесаним седреним блоковима. Језгро бастиона (средњовјековна бранич-кула) било је попуњено смјесом ломљеног камена и кречног малтера. Платформа бастиона на којој је стајало ватрено оружје је промјера 10 - 12 м. Била је ограђена зидом првобитно високим 3-4 м и дебљине 0,90 м. Цијела платформа је била наткривена кровом. У том дијелу зида пробијени су округли отвори уоквирени седреним блоковима. Отворитопарнице, од којих се данас виде доњи дијелови, имали су промјер 0,80 м. Платформи бастиона прилазило се степеницама изграђеним уз сјеверни зид. На врху степеништа је изграђена полукружно засведена капија са седреним блоковима. Висина капије у тјемени свода износи 2,15 м, а размак између доворотника је ширине 1,40 м. Платформа бастиона надвисује најнижи југоисточни угао утврђења за око 16 м.

Уз јужни зид бастиона је приграђена тераса, она је нижа за око 2,5 м од платформе бастиона. Са свих страна тераса је била ограђена зидом и вјероватно покривена, јер је на западном зиду примијећен зазидан отвор. По овом отвору може да се изведе закључак да је тераса некада била нижа. Под терасом је изграђена овална цистерна, засведена седреним елипсастим сводом (облик елипсе пресјечене по дужини). Отвор за грабљење воде, димензија 0,6x0,5 м, налазио се на средини свода. Јужни зид цистерне проваљен је током другог свјетског рата. Његова дебљина износи око 2,5 м. Дужа оса дна цистерне износи 4,7 м, а краћа 2,5 м. Висина цистерне мјерено од дна до тјемена свода износи 3 м. Према димензијама, у цистерну је могло да стане и до 2.000 литара воде.

Јужно од куле (А) је двориште (Б) димензија око 28x17 м. До ископавања 1973-74. године било је засуто до висине од 6 м испод терасе са цистерном. Западни зид дворишта је дебљине 3,20, а источни 1,80 м. Источни зид је висок 4,5 м. Уз њега је, са спољне стране стране, приграђен још један бедем, висине 5,5 м, на коме је сачувано свих 18 пушкарница.

У **дворишту** је била саграђена палата властеоског двора, дијелом уклопљена у одбрамбену архитектуру утврђења. Дебљина зидова палате је 1,2 м. Зидови су грађени претежно длетованим комадима седре и локалним кречњаком, те везани кречним малтером. Диспозиција простора ове палате је слична Горњој палати на Бобовцу (из половине XIV вијека). Из ентеријера двора сачуван је дио натпрозорника који показује да је прозор био изведен у форми готичке бифоре, украшен медаљоном у коме су представљени људска глава и посебан вегетативни орнамент.

Осим тога, у ископу су нађене и двије камене конзоле. Истраживач овог објекта *П. Анђелић* претпоставио је да би двор могао да припада *тепчији Баталу*, који је живио крајем XIV и почетком XV вијека (*Анђелић, 1984, 465*). Све наведено, као и диспозиција куле Д, те чињеница да се кварт испод

западне падине утврђења звао "Варош" говори о средњовјековној градњи, датираној крајем XIV вијека (*Бојановски, 1977, 3*).

У јужном дијелу дворишта изграђена је мања зграда димензија 9x4,6x4,30 м. Зидана је од камена, а покривена седреним сводом. Сјеверни зид зграде има велике димензије због притиска насуте земље у дворишту (Б). Првобитни улаз у зграду, димензија 1,40x0,70 м, још је на мјесту, а мали прозор на источном зиду је зазидан. Послије 1878. године на јужном зиду су пробијена два прозора, страница од 1 м. Зграда је служила као **оружарница или казамат** (*Мазалић, 1948, 152-153; Бојановски, 1977, 6-7*).

Шеснаестостранична – полигонална кула (Д) се налази усред цјелокупног одбрамбеног система. Бојановски истиче да има све карактеристике "куле на бедему" (Mauerturm) у развијеном средњовјековном граду. Пошто нема могућности да се кула археолошки истражи јер јој је подница, која се налази 1 м изнад природне стјеновите подлоге, избетонирана, овај истраживач према њеном положају у простору претпоставља да се на њеном мјесту налазила и нека средњовјековна кула (*Бојановски, 1977, 7*). Сјеверозападни дио куле је укопан до висине од једног спрата у терен обора. Зидови куле су високи 11 м а кров накнадно реконструисан. Најгорњи дио зида, у висини од 1 метра, био је прије конзерваторско-рестаураторских радова дозидан циглама. Кула има приземље и спрат. Иако је кула у основи готово правилан шеснаестоугаоник, са унутрашње стране је, услед многобројних интервенција, тај облик потпуно изобличен. Зидови куле су дебели 1,5 м. Изведени су од тесаног камена, солидно слаганог и везаног уским фугама. Бридови су изведени седреним блоковима. Стропне преграде и подови су били од дрвета. Улаз у кулу се налази на сјеверној страни насупрот топарницама. Са спољне стране улаз је висок 1,45 м и широк 0,50 м, али се према унутрашњости повећава до 1,86 м висине и 1,50 м ширине. Врата су лучно засведена. У приземљу се налази шест отвора за топове, који су окренути према југоистоку. Димензије тих отвора износе 0,76 м. На спрату се на свакој страници налази по једна топарница, укупно 16, величине 0,65 x 0,55 м. Касније су све топарнице претворене у пушкарнице - у отворе су вјешто уметнуте седрене призме између којих је остао једва неколико центиметара широк процијеп, висине до 0,50 м. У I и II свјетском рату у приземљу је отворен поново један, а на спрату 4 отвора.

Кула је покривена дрвеним шеснаестостраничним кровештем са цријепом као кровним покривачем.

Западно од куле (Д) откривена је добро очувана **цистерна**, вјероватно из времена аустроугарске окупације. Изграђена је од седре и цемента. Дуга је 3 м, широка 1,65 м, дубока 2 м. Има 2 отвора квадратног пресјека - један уз саму кулу, а други на супротном крају. Први, који се налази уз саму кулу, због мале ширине, могао је да служи за зрачење, а други, на супротној страни, служио је за улазак у цистерну. По зидовима цистерне су исписана имена аустријских војника с краја XIX вијека (*Лозић, 1962, 177*). Мазалић помиње јужно од куле (Д) **бунар или чатрњу** која је била учртана на карти из 1882. године (*Мазалић, 1948, 154*).

Сјеверно од улазних степеница на горњем платоу, уз западни зид, налазе се остаци **џамије Бајазид II** (Ф). Објект је имао приближно правоугаону основу димензија око 12 x 7,5 м. Од зидова џамије остали су сачувани само камени зидови чија висина износи око 80 цм. Мунара џамије је уграђена у западни бедем града. Зграда џамије је срушена услед дотрајалости након

првог свјетског рата. Мунара је прилично очувана и, према обради и начину везивања појединих камених блокова, може да се стекне утисак да су је радили врло добри мајстори. Према предању, мунару су радили дубровачки зидари. Шерефа мунаре није имала украса и данас је готово обрušена.

За сада није потпуно јасно да ли је дио платоа између јужног зида џамије и куле Д (простор Е1) припадао средњовјековном дијелу града. У тај простор се улази кроз лучно засведену мању капију иза које се налазе мање степенице. Капија се налази између западног зида који се протеже од куле Д ка полукули у западном беду, непосредно уз сјеверни зид џамије. (*Мазалић, 1948, 156; Бојановски, 1977, 2*).

У југозападном дијелу платоа (Е3), јужно од главних прилазних степеница, налази се **рушевна аустријска зграда** (Г). На источном рубу овог платоа била је **зграда** (Х), саграђена средином XIX вијека. Данас је потпуно срушена. До ње су се налазиле степенице које воде у доњи обор (простор Е2). Источни зид платоа Е3 затварао је и простор испод средњовјековног дијела града све до сјеверног периметралног бедема. Око средине зид је прекинут.

У јужном углу уз бедеме остали су сачувани најнижи дијелови зидова неке средњовјековне зграде, величине 14,70 x 12,80 м (*Мазалић, 1948, 156*). Зидови су конзервисани. **Зграда** (Ј), чији су крајњи остаци још видљиви на површини, налазила се у сјевероисточном углу утврђења. Из ње је водио полуоблично засведен тајни пролаз (висине 1,5 м, ширине 1 м), саграђен од клесаних седрених блокова. Пролаз је водио из зидова зграде чији су темељи сачувани (Ј) стрмо кроз бедем, вјероватно степеницама, и био је 2 м изнад нивоа спољног терена. Са спољне стране је касније зазидан (*Мазалић, 1948, 156*).

Предузета археолошка истраживања нису могла да дају одговор да ли се средњовјековни град, осим на подручју објеката А, Б, Ц и простора обора Е1, протегао и на цијелој територији на којој је у османском периоду саграђено утврђење. Данашњи изглед град је добио постепеним доградњама, преградњама, ојачавањем и адаптацијом ранијих објеката. Дobar дио, ако не и највећи, садашње градске архитектуре потиче из османског доба.

Бојановски сматра да се, поред основног језгра средњовјековног утврђења на простору од објекта А до Ц, оно проширило и на простор до јужног зида џамије, тј. на простор Е1. Постојање неке средњовјековне куле прије градње шеснаестоугаоне куле Д у османско доба још увијек остаје отворено. Градња средњовјековног дијела града или његово постојање датира се у крај XIV и прву половину XV вијека (*Бојановски, 1977, 1,2*).

Од објеката из османског периода карактеристична је шеснаестоугаона кула (Д) која је савршенији тип најстаријих, високих и по четири спрата, топовских кула које су грађене на граничним територијама између маџарског краљевства и Османског Царства почетком друге половине XV вијека (*Поповић, 1989, 106*). Већ 80. година истог вијека почињу да се граде полигонални бастиони укошених, нижих спољних зидова, као сјеверни истурени бастион (А). Градњу ова два објекта у Травнику Поповић датира у другу половину XV, а Бојановски у XVI вијек. Оба аутора датирају у исто вријеме са ова два објекта изградњу подзида са источне стране првобитног језгра са 18 пушкарница (*Бојановски, 1977, 4; Поповић, 1989, 104*). За одређеније датирање преградњи на граду нема индикативних елемената. Сви периметрални бедеми су из османског доба.

Казамати и цистерна уз бастаион (А), избачене полигоналне куле на западном и источном бедуу су вјероватно подигнути у XVII или почетком XVIII вијека, јер је у XVI вијеку Османско Царство било у офанзиву па није било потребе да се граде ови објекти. Тек после пораза под Бечом 1683. године, ради дефанзиве, градња казамата постаје потребна. Све те доградње су требале да учине од Травника што јаче утврђење у условима његове све веће политичке моћи и јаче артиљеријске ватре, и то у вријеме када је пријетила све већа опасност од сусједа са сјевера (Бојановски, 1977, 10-11).

3. Досадашња законска заштита

Рјешењем Земаљског завода за заштиту споменика културе и природних ријеткости НРБиХ из Сарајева број 724/50 од 16. јуна 1950. године објекат је био стављен под заштиту државе, а Рјешењем Завода за заштиту споменика културе НРБиХ из Сарајева број 02-794-3 од 18. априла 1962. године објекат Стари град и пред њим мост преко Хендека у Травнику, државна својина, бр. з.к. ул. IV-312-316, 438-441, био је стављен под заштиту државе и уписан у Регистар непокретних споменика културе. Ово рјешење је постало правоснажно 24. октобра 1962. године.

Просторним планом Босне и Херцеговине из 1980. године ово добро је било евидентирано и сврстано у II (другу) категорију као културно-историјско добро.

Под називом Стари град Травник и Тврђава у Травнику и редним бројевима 632 и 646 добро се налазило на Привременој листи Комисије за очување националних споменика Босне и Херцеговине.

4. Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА

1969. Археолошка ископавања под руководством Марка Веге.

1973 -1974. Археолошка ископавања под руководством Иве Бојановског и Павла Анђелића (елаборат приложен у досјеу Комисије).

1985 -1986. Зденко Жеравица, копање у предјелу главне куле (А) (елаборат и извјештај о ископавању се налазе, према нашим сазнањима, у Федералном заводу за заштиту споменика културе ФБиХ).

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ:

Око 1900. године – Аустро-Угарска интервенише на бедемима оријентисаним према Плавој води.

1953. године - град је предан на бригу Завичајном музеју у Травнику.

1953. године - извршено чишћење објекта и неки конзерваторско-рестаураторски радови са циљем омогућавања приступа посјетиоцима(извор: картон објекта Завода за заштиту споменика БиХ), град уређиван парковски, отварање видиковца и једног угоститељског објекта (елаборат).

1957. године – интервенција на прилазном мосту – умјесто дотадашње дрвене ограде подигнута ограда од седре и продужно цементног малтера.

1958. године - извршен оправак кровишта и кровног покривача на полигоналној кули.

1970. године – обимнији конзерваторски радови на Старом граду – санација зидова западне табије и дијела зида изнад потока Хендек.

1977. године - извршени обимни конзерваторски радови на Старом граду – санација зидова, полигоналне куле, покривање цријепом, конзервација

горњих зона зидних платана израдом бетонских плоча; простор палате адаптиран у просторе за извођење позоришних представа, на бастион набачена земља.

1998. године - Завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа БиХ је снимио стање на основу кога је урађен пројекат санације оштећења насталих дугогодишњим неодржавањем објекта.

2000. године - извршено чишћење Старог града од самониклог растиња, извршена санација оштећења на мосту – радови су обухватили демонтажу оштећеног парапетног зида, санацију подлоге и поновно враћање блокова, извршена санација дијела бедема на позицији сјеверно од мунаре.

2001. године – саниран дио зида испод полигоналне куле.

2002. године – санирани улазни портал и лук врата и око 60 метара бедема.

2003. године – у склопу пројекта «Живо наслеђе» у просторима дворишта изводе се културно-забавне активности – отворено кино, изложбе кућних љубимаца и сл.

5. Садашње стање добра

На Старом граду Травнику досад су у неколико махова вршени конзерваторско-рестаураторски радови финансирани средствима тадашњег Републичког фонда, као и средствима којима је располагао Завод за заштиту културно - историјског и природног наслеђа Босне и Херцеговине, који је уједно и иницирао археолошка ископавања на овој утврди и израдио пројекте ревитализације, конзервације и рестаурације утврде. Може се рећи да би стање у коме се данас налази овај културно-историјски споменик било много горе да није било људи запослених у Завичајном музеју Травник, који од 1953. године па до данас воде бригу о објекту.

Наравно, треба истаћи чињеницу да је од посљедњих обимнијих конзерваторско-рестаураторских радова на утврди протекло више од двадесет и пет година, тако да је сасвим разумљиво да има евидентних оштећења на објекту која су настала због недостатка средстава за редовно одржавање. Та оштећења се огледају у испирању везивног материјала из спојница које проузрокују падавине. Посљедица овог процеса је појава „трбуха“ у зидној маси и касније испадање камених блокова.

Приступни мост:

- Мост је у добром стању након посљедњих интервенција;
- На ходној површини која је калдрмисана уочена је самоникла вегетација.

Оштећења на бедемима:

- Сјеверно од мунаре и улаза у Стари град, на западном зиду утврде, појавило се оштећење круне зида настало услед испирања везивног средства, тако да је велики број камених блокова пао на земљу. Угрожена површина бедема на овом мјесту износи око 10 м²;
- На истом мјесту само на дну појавило се оштећење камене оплате зида настало услед испирања везивног средства;
- Југоисточни унутрашњи дијелови бедема изложени су пропадању;
- Источни – спољни зид бедема (оријентисан према Плавој води) изложен пропадању;

- Источни унутрашњи бедем веома оштећен услед испирања везивног средства и испадања камених блокова. На горњој површини налази се самонико растиње, угрожена површина око 2000 м²;

Бранич – кула – десетоугаони бастион:

- Са сјеверозападне стране у дну објекта видљива оштећења камене оплате, као и углова урађених од седре. Угрожена површина износи око 12 м²;
- Унутрашњи кружни прстен куле, који представља остатке средњовјековног дијела објекта, обрастао самониклом вегетацијом;
- Дно кружног дијела куле засуто каменим материјалом и отпацама;
- Са сјеверне и сјевероисточне стране видљива оштећења камене оплате.

Шеснаестостранична – полигонална кула:

- Кровна конструкција полигоналне куле оштећена тако да велика количина падавина улази у унутрашњост;
- Елементи дрвене кровне конструкције нападнути гљивицама и изложени труљењу;
- Елементи међуспратне конструкције изложени труљењу;
- Зидови полигоналне куле обрасли самониклом вегетацијом.

Казамат:

- Услед непостојања хидроизолационог слоја на крову објекта, падавине су продрле унутар конструкције свода;
- Услед пропадања везивног средства, дошло је до испадања камених блокова у источном дијелу свода;
- Услед пропадања везивног средства и присуства велике количине воде, дошло је до рушења јужног оплатног зида у цијелој дужини;
- На крову има много самониклог растиња;
- Метални елементи изложени корозији;
- Лучни надвој и врата која воде од платоа испред полигоналне куле и казамата према градској палати и бранич – кули обрешени.

Мунара:

- Услед дугогодишњег неодржавања, дошло је до пропадања конструкције шерефе;
- Услед вјетра, дошло је до помјерања крова мунаре за око 30 цм према сјеверу;
- Степениште мунаре је веома оштећено ерозијом;
- Улаз у мунару због безбједносних разлога привремено је затворен.

Степеништа:

- Степениште које у сјеверном дијелу утврде води према Бранич-кули је оштећено и, због непостојања заштитне ограде, затворено за посјетиоце;
- Парапетни зид који се налази са сјеверне стране је оштећен услед испирања везивног средства. Површина зида која је угрожена непозната због отежаног приступа.

Објекат из аустроугарског периода:

- Објекат је, због непостојања кровне конструкције, свакодневно изложен неповољним атмосферским утицајима;
- Постоји опасност да се потуно уруши са источне и јужне стране.

Доказ да се у маси Старог града налазе велике количине воде је велико присуство вегетације унутар објекта. Самоникла трава која расте у партерним површинама објекта упија вишак воде и на тај начин ослобађа притиска велике зидне плохе.

У дворишту Старог града је отворена љетна сцена.

6. Специфични ризици

- неповољни атмосферски утицаји доводе до урушавања дијела зидова;
- присутност великих количина воде;
- самоникла вегетација;
- непредузимање мјера текућег одржавања.

III - ЗАКЉУЧАК

Примјењујући Критеријуме за доношење одлуке о проглашењу добра националним спомеником ("Службени гласник БиХ" бр.33/02 и 15/03), Комисија је донијела одлуку као у диспозитиву.

Одлука је заснована на сљедећим критеријумима:

А.Временско одређење**Б.Историјска вриједност****Ц.Умјетничка и естетска вриједност**

i. Квалитет обраде

ii. Пропорције

iv. Композиција

Д. Читљивост (документарна, научна, образовна вриједност)

ii. Свједочанство о историјским мијенама

iv. Свједочанство о одређеном типу, стилу или маниру

Е.Симболичка вриједност

v. Значај за идентитет групе људи

Ф.Амбијентална вриједност

ii. Значење у структури и слици града

iii. Објекат или група објеката је дио цјелине или подручја

Г. Изворност

v. Положај и смјештај у простору

vii. Други унутрашњи и спољни чиниоци

И.Цјеловитост

iii. Заокруженост (комплетност)

iv. Ненарушеност стања

Саставни дио ове одлуке су:

- копија катастарског плана,

- посједовни лист,
- фото-документација:
- 1. Графика 1876. ARTHUR EVANS
- 2. Фотографије преузете са <http://www.plavavoda.com>
- 3. Фотографије из документације Завичајног музеја у Травнику
- 4. Фотографије археолошких ископавања из документације Завичајног музеја у Травнику
- 5. Фото-документација Комисије за очување националних споменика БиХ
- графички прилози:
- Пројекат ревитализације Старог града Травника (Завод за заштиту споменика БиХ) – фото-снимци:
- 1. Постојеће стање – основе МЈ 1:100
- 2. Фасаде МЈ 1:100
- 3. Пресјеци МЈ 1:100
- 4. Пројектовано стање – основе МЈ 1:100
- 5. Фасаде МЈ 1:100
- 6. Пресјеци МЈ 1:100

Коришћена литература

У току вођења поступка проглашења градитељске цјелине – Стари град Травник националним спомеником БиХ, коришћена је сљедећа литература:

- 1931. Петровић, Јозо, *С археологом кроз Травник*, Загреб, 1931.
- 1948. Мазалић, Ђоко, *Травник и Торичан (прилог босанској архитектури средњег вијека)*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, нова серија, свеска VIII, Сарајево, 1948, 145-166.
- 1952. Крешевљаковић, Хамдија, *Прилози повијести босанских градова под турском управом*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином број II/1951, Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево, 1952, 119-184.
- 1953. Крешевљаковић, Хамдија, *Стари босански градови*, Наше старине I, Сарајево, 1953, 7-45.
- 1957. Крешевљаковић, Хамдија и Капићић, Хамдија, *Подаци о тврђавама у Дервенти и Травнику из почетка XIX стољећа*, Наше старине IV, Сарајево, 1957, 205-212.
- 1957. Вего, Марко, *Насеља босанске средњовјековне државе*, Сарајево, 1957.
- 1961. Крешевљаковић, Хамдија и Коркут, М. Дервиш, *Травник у прошлости 1464 -1878*, Завичајни музеј Травник, Травник, 1961.

1962. Лозић, Стипе, *Конзерваторски радови на старом граду Травнику*, Наше старине VIII, Сарајево, 1962, 175-178.
1964. Ђирковић, Симо, *Историја средњовјековне босанске државе*, Београд, 1964.
1974. Бојановски, Иво, *Долабелин систем цеста у римској провинцији Далмацији*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Дјела, књига XLVII, Сарајево, 1974.
1977. Бојановски, Иво, *Стари град Травник археолошка и кастеолошка основа (елаборат)*, Републички завод за заштиту културног и природног наслеђа Босне и Херцеговине, ископавања 1973, Сарајево, 1977.
1977. Мујезиновић, Мехмед, *Исламска епиграфика*, књ. II, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1977.
1978. Ковачевић-Којић, Десанка, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1978.
1979. Челеби, Евлија, *Путопис*, приредио Хазим Шабановић, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1979.
1984. Анђелић, Павао, *Доба средњовјековне босанске државе у Културна историја Босне и Херцеговине од најстаријих времена до пада ових земаља под османску власт*, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1984, 435-587.
1984. Анђелић, Павао, *Високо и околина у средњем вијеку у Високо и околина кроз историју 1*, Општина Високо, Високо, 1984, 101-310.
1987. Жеравица, Зденко, *Травник, Стари град (Средњовјековни град)*, Археолошки преглед 1986, Љубљана, 1987, стр. 156.
1989. Поповић, Марко, *Утицај појаве топова на развој одбрамбених система средњовјековних градова у Босни*, Зборник реферата Међународног симпозијума «Босна и Херцеговина у токовима историјских и културних кретања у југоисточној Европи», Сарајево, 6 -7.октобар 1988, Земаљски музеј Босне и Херцеговине, Сарајево, 1989, 99-110.
1994. Клаић, Нада, *Средњовјековна Босна, политички положај босанских владара до Тврткове крунидбе (1377.г.)*.
1995. Поповић, Марко, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 1, Српска академија наука и уметности, Одбор за историју Босне и Херцеговине, Београд, 1995, 33-55.

Документација Завода за заштиту културно-хисторијског и природног наслеђења БиХ

Документација Завичајног музеја у Травнику

Документација Архива БиХ

Документација и библиотека Бошњачког института у Сарајеву

Носилац истраживања и израде Приједлога одлуке:

Лидија Фекежа, магистар археологије,

вањски сарадник Комисије за очување националних споменика